

5
80

ΤΑΣΟΣ ΚΑΡΑΝΑΣΤΑΣΗΣ

Κέντρο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν

Α.Π.Θ./Θεσσαλονίκη

ΜΙΑ ΕΝΘΥΜΗΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ «ΚΩΔΙΚΑ Α» ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ
ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΣΕΡΡΩΝ ΣΧΕΤΙΚΗ ΜΕ ΣΕΙΣΜΟΥΣ ΣΤΑ
1768 ΚΑΙ ΜΙΑ ΠΡΩΙΜΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ
ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΑΚΟΥ ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΥ ΤΟΥ
ΧΡΟΝΟΥ*

Ὁ «ἀρχαῖος κῶδιξ Α» ἢ «Κτιτορικόν»¹ τῆς μονῆς Τιμίου Προδρόμου Σερρῶν, πού σήμερα βρίσκεται στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πράγας μὲ ἀριθμὸ καταλόγου XXV C 9², διασώζει στὸ τέλος του (σ.

*[Σημ. «Σερρ. Χρ.»: Ἡ χρῆση πολυτονικοῦ συστήματος στὴν ἐκτύπωση τῆς παρούσας ἐργασίας, πού κατατέθηκε γραμμένη μονοτονικά, ἐγίνε γιὰ λόγους ὁμοιομορφίας τοῦ τόμου.]

1. Ὁ τίτλος τοῦ χειρογράφου κατὰ τὸ *Προσκυνητᾶριον τῆς ἐν Μακεδονίᾳ παρὰ τῆ πόλει τῶν Σερρῶν Σταυροπηγιακῆς Ἱερᾶς Μονῆς τοῦ ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου* συνταχθὲν παρὰ τοῦ Χριστοφόρου ἱεροδιδασκάλου καὶ ἡγουμένου αὐτῆς, Ἐν Λειψία χ.χ. [Θεσσαλονίκη(;) 1904], σ. 3. 4 [τὸ ἔργο βραχυγραφημένο στὸ ἐξῆς: Χριστοφόρου, *Προσκυνητᾶριον*].

2. Βλ. J. M. Olivier, Marie-Aude Monégier du Sorbier, *Catalogue des manuscrits grecs de Tchecoslovaquie*, [Documents, études et répertoires publiés par l'Institut de recherche et d'histoire des textes], Παρίσι 1983 [στὸ ἐξῆς: Olivier - Monégier du Sorbier, *Catalogue*], σ. 82-85, ὅπου λεπτομερῆς περιγραφή τοῦ χειρογράφου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία (βλ. ἐπίσης Λ. Πολίτης, Τὸ βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριον καὶ ἡ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς Προδρόμου Σερρῶν, *Σερραϊκὰ Χρονικά* 8, 1979, 31 σημ. 2, 53-54). Σύμφωνα μὲ ὅσα σημειώνουν οἱ ἐκδότες τοῦ καταλόγου γιὰ τὴν πρόσφατη ἱστορία του (ὁ.π., σ. 85· πβ. καὶ σ. XIX) ὁ περίφημος «Κώδικας Α» τῆς μονῆς Προδρόμου πιθανότατα ἔπесе κατὰ τὴ διαρπαγὴ τοῦ μοναστηριοῦ ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους τὸν Ἰούνιο τοῦ 1917 στὰ χέρια τοῦ Βλαδίμιρου Σις (Γιὰ τὸ πρόσωπο καὶ τὴ «δράση» του εἰδικὰ στὴν Εἰκοσιφοίνισσα βλ. Κ.Ε. Τσιάκας, *Ἱστορία τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Εἰκοσιφοίνισσης Παγγαίου*, Δράμα 1958, σ. 34-36, 40-41, 49, καὶ Γ.Κ. Παπάζογλου, *Χειρόγραφα Εἰκοσιφοίνισσης*, ἔκθεσις ἐρευνῶν, Β' Τοπικὸ Συμπόσιο «Ἡ Καβάλα καὶ ἡ περιοχὴ τῆς» (26-29 Σεπτεμβρίου 1986). Πρακτικά, τόμος Α', Καβάλα 1987 [Κέντρο Ἱστορικῶν Μελετῶν Καβάλας. Ἑπετηρίδα 1], σ. 57-60). Δὲν ἐπιστράφηκε στὴν Ἑλλάδα τὸ 1924, μετὰ τὴ συνθήκη τοῦ Νεϊγί, καὶ φαίνεται πὼς πουλήθηκε ἀργότερα στὴν Πράγα· τὸν ἀγόρασε ἡ Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Τσεχο-

<264>) μαζί με κάποιες άλλες ένθυμσεις³ και μία που αναφέρεται σε σεισμούς⁴ (εϊκ. 1). Γραφέας της είναι ο ιεροδιάκονος Νεόφυτος, άγνωστος από άλλοδ. Σύμφωνα με την ένθύμηση αυτή στις 23, τις 27 και τις 30 Μαρτίου⁵ του 1768, δηλ. την Κυριακή τών Βαΐων, τή Μεγάλη Πέμπτη και την Κυριακή του Πάσχα τής χρονιάς εκείνης, συνέβησαν σεισμοί (δ τόπος όπου έγιναν αισθητοί δέν δηλώνεται).

Ἡ ένθύμηση που αναφέραμε έχει περιληφθεϊ στην περιγραφή του χειρογράφου από τον Jean-Marie Olivier και τή Marie-Aude Monégier du Sorbier⁶. Ὡστόσο μιὰ έσφαλμένη ανάγνωση στο βασικότερο σημείο της κάνει τὸ νόημα αδιάγνωστο, έτσι ώστε να επιβάλλεται ἡ άποκατάστασή του. Παρακάτω εκδίδεται τὸ σημείωμα διπλωματικά⁷ με βάση τήν εικόνα

σλοβακίας κι εκεί τον έντόπισε στα 1957 ὁ Ivan Dujčev. Σήμερα είναι προσιτός στο μελετητή χάρη στην πανομοιότυπη έκδοσή του, που έγινε με τή φροντίδα του Dujčev· βλ. *Cartulary A of the Saint John Prodromos Monastery*. Facsimile edition with an introduction by Ivan Dujčev [Variorum Reprints], Λονδίνο 1972.

3. Για τις ένθυμσεις και τή σημασία τους βλ. πρόχειρα Λ. Πολίτης, *Ὁδηγὸς καταλόγου χειρογράφων* [Γενικὸν Συμβούλιον Βιβλιοθηκῶν τής Ἑλλάδος 17]. Ἀθήναι 1961, σ. 32-34 και Α. Ἀγγέλου, *Ένθυμσεις, βραχέα χρονικά, Ἱστορία του Ἑλληνικού Έθνους*, τ. Γ', <Ἀθήνα 1974>, σ. 402-404.

4. Συναγωγή ένθυμσεων σχετικῶν με σεισμούς έχει δημοσιεύσει προπολεμικά ὁ Μάξιμος Ι. Μαραβελάκις, καθηγητῆς του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης· βλ. Μ. Ι. Μαραβελάκις, *Σπουδὴ ἐπὶ τῶν σεισμῶν τής Χαλκιδικῆς (Σεπτέμβριος 1932). Οἱ σεισμοὶ του Ἁγίου Ὁρους ἐκ τῶν ένθυμσεων* [Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης. Ἐργαστήριον Ὀρυκτολογίας - Γεωλογίας - Πετρολογίας αρ. 12], Θεσσαλονίκη 1937 [στο έξης: Μαραβελάκις, *Σπουδὴ*] και ὁ ἴδιος, *Συμβολὴ εἰς τὴν γνώσιν του ἱστορικοῦ τῶν σεισμῶν τής Ἑλλάδος και τῶν γειτονικῶν αὐτῆς χωρῶν ἐκ τῶν ένθυμσεων* [Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης αρ. 13], Θεσσαλονίκη 1938 [στο έξης: Μαραβελάκις, *Συμβολὴ*]. Παρόμοιες ένθυμσεις εἶχε συμπεριλάβει επίσης παλαιότερα και ὁ Σπυρίδων Λάμπρος στην πρώτη συλλογή ένθυμσεων που εξέδωσε· βλ. *Ένθυμσεων ἤτοι χρονικῶν σημειωμάτων συλλογὴ πρώτη* (Αρ. 1-562), *Νέος Ἑλληνομνήμων* 7 (1910) 113-313 [στο έξης: Λάμπρος, *Ένθυμσεις*].

5. Οἱ ἡμερομηνίες αντιστοιχοῦν στις 3, 7 και 10 Ἀπριλίου του νέου ἡμερολογίου.

6. Βλ. Olivier - Monégier du Sorbier, *Catalogue* σ. 85.

7. Τὰ σύμβολα που χρησιμοποιούμε δείχνουν αντίστοιχα:

{αβ} γράμματα που πρέπει να αφαιρεθοῦν (έπαναλήψεις)

αβ γράμματα δυσανάγνωστα

[[αβ]] γράμματα που διαγράφει ὁ ἴδιος ὁ γραφέας

(αβ) αναλύσεις βραχυγραφιών.

Ἐχουμε τή γνώμη πως και για τις ένθυμσεις ἡ αὐστηρή διπλωματικὴ έκδοση δέν είναι κάποτε περιττή, καθώς παρέχει ένδειξεις για κάποιους «τρόπους» γραφῆς κοινούς σε σημειώσεις αὐτου του εἶδους, που θα πρέπει να μελετηθοῦν και από αὐτὴ τήν πλευρά τους, τήν παλαιογραφική, παράλληλα με τήν ἱστορικὴ ἢ τή φιλολογική. Για τον τρόπο έκδοσης τῶν ένθυμσεων πβ. Λ. Πολίτης, ὁ.π. (σημ. 3), σ. 34-35.

τῆς σχετικῆς σελίδας στὴν πανομοιότυπη ἔκδοση τοῦ κώδικα⁸ καὶ ἐπισημαίνονται οἱ πιὸ οὐσιώδεις διαφορὲς πρὸς τὴν ἐκδομένη μορφή τοῦ κειμένου. Στὴ συνέχεια παρατίθεται ἡ μεταγραφή του προσαρμοσμένη στὴ σημερινὴ ὀρθογραφία καὶ στίξη καὶ ἀκολουθεῖ ὁ σχολιασμὸς τοῦ περιεχομένου του.

Πράγα, Πανεπιστημιακὴ Βιβλιοθήκη XXV C9 σ. <264>

{ός τους} [[χηλ]]· ης τους 1768 ἐγινη σίτσι |² μάρτηνου ἡκωση [[επτά]]
|³ τρίς ἡμέρα κυριακὴ |⁴ τουβαγίου ομήος και ης |⁵ τῆς ἡκωσι [[τρεις του
μη]] |⁶ επτὰ την με |⁷ γάλην πευτη ηςτες τρις |⁸ ὄρες της νηκτος |⁹ ομήος κ(αι)
την λαμπρα |¹⁰ ανίμερα ης τες τέσα |¹¹ρες ὄρες κε ἡκωσι |¹² επταλεπτα
|¹³ νεώφητος ηερο |¹⁴δηάκονος

1. ἐγνησίς μ(ηνί) 7. πευτη 11. γίνωσι

«Εἰς τοὺς 1768 ἔγινι σεισμοὶ Μαρτίου εἴκοσι τρεῖς, ἡμέρα Κυριακὴ τοῦ Βαγιοῦ, ὁμοίως καὶ εἰς τὶς εἴκοσι ἐπτὰ, τὴν Μεγάλην Πέφτη, εἰς τὲς τρεῖς ὥρες τῆς νηκτός, ὁμοίως καὶ τὴν Λαμπρὰ ἀνήμερα εἰς τὲς τέσσαρες ὥρες καὶ εἴκοσι ἐπτὰ λεπτά.

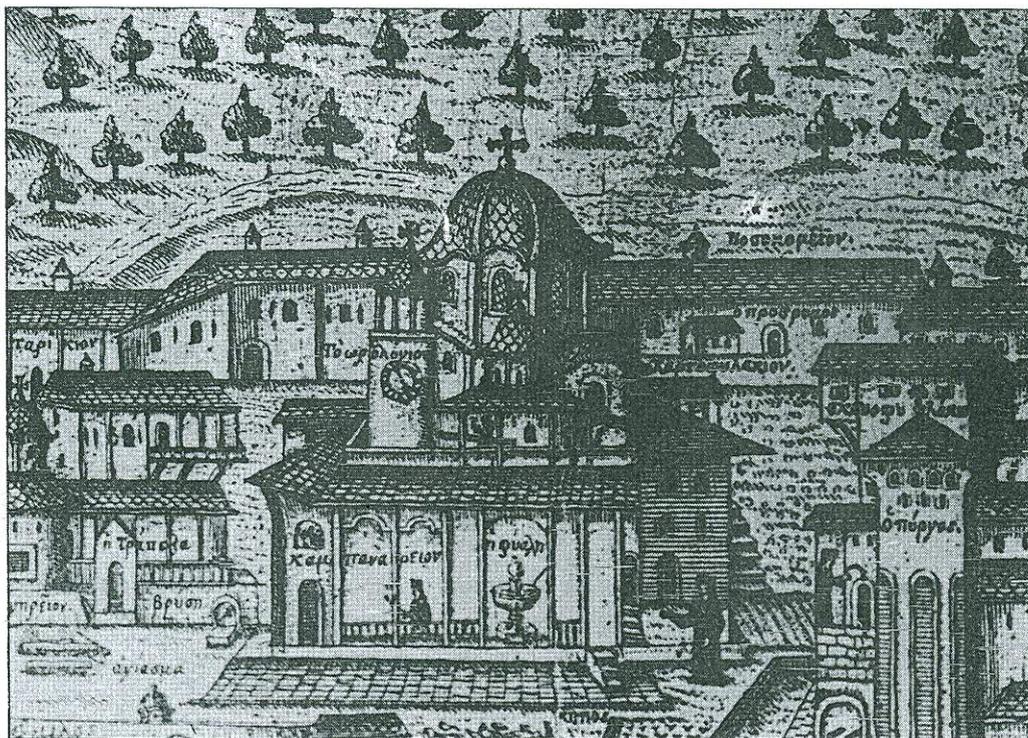
Νεόφωτος ἱεροδιάκονος»

Γιὰ τοὺς σεισμοὺς ποὺ ἔγιναν τὸ Μεγαλοβδόμαδο στὰ 1768 εἶναι γνωστὴ ἄλλη μία μονάχα μαρτυρία. Παρέχεται στὴν παρακάτω ἐνθύμηση ἀπὸ τὴ σελίδα 863 τοῦ κώδικα 71 τῆς μονῆς Βλαττάδων, ἐνὸς Νομοκάνονα τοῦ 16ου αἰ.⁹:

8. Βλ. πιὸ πάνω σημ. 2.

9. Ἡ ἐνθύμηση ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸ Σωφρόνιο Εὐστρατιάδη, Κατάλογος τῶν ἐν τῇ Μονῇ τῶν Βλατέων ἀποκειμένων κωδίκων, *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 3 (1919) 79 [= *Κατάλογος των ἐν τῇ Μονῇ Βλατέων (Τσαοὺς-μοναστήρι) ἀποκειμένων κωδίκων*, Ἐν Θεσσαλονίκῃ 1918, σ. 112] καὶ ἀναδημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸ Μαραβελάκι, *Συμβολή* σ. 51. Ἐδῶ παρατίθεται ἀπὸ τὸ χειρόγραφο.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἂς προσθέσουμε ὅτι μὲ βάση τὴν παραπάνω ἐνθύμηση ὁ σεισμολόγος καθηγητὴς τῆς σχολῆς Θετικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Β. Παπαζάχος ἔχει καταγράψει τὸ σεισμὸ στὰ πλαίσια μιᾶς συστηματικῆς προσπάθειας νὰ συγκεντρωθεῖ καὶ νὰ μελετηθεῖ τὸ σχετικὸ ὕλικὸ ἀπὸ παλιότερες ἐποχές. Τὰ στοιχεῖα ποὺ συνιστοῦν τὴν καταγραφή εἶναι ἡ χρονολογικὴ ἔνδειξη «Ἀπρίλιος 1768» (ἐννοεῖται κατὰ τὸ νέο ἡμερολόγιο), μέγεθος 6 βαθμοὶ τῆς κλίμακας Richter καὶ γεωγραφικὲς συντεταγμένες τοῦ ἐπικέντρου 40,8° - 23,2°, ποὺ συμπίπτουν μὲ τὴν περιοχὴ τῆς λίμνης Βόλβης, γνωστὴ σεισμογόνου ἐστία στὴν Κεντρικὴ Μακεδονία. Γιὰ τὴν καλοσύνη καὶ τὴν προθυμία του νὰ μᾶς προσφέρει τὴν πληροφορία εὐχαριστοῦμε τὸν κ. Παπαζάχο καὶ ἀπὸ ἐδῶ.

Εἰκ. 2. Λεπτομέρεια ἀπὸ τῆ χαλκογραφία τοῦ 1761 ποὺ ἀπεικονίζει τὴ μονὴ Προδρόμου. Διακρίνεται ἀνάμεσα στὰ προσκτίσματα τοῦ καθολικοῦ τὸ «καμπανέριον» καὶ πάνω του «τὸ ὠρολόγιον» τῆς μονῆς.

Εἰς τοὺς 1768 μαρτίου 27^η ἡμέρα μεγάλη πέμπτη εἰς τὴν ἀκο^βλουθίαν τῶν ἁγίων παθῶν τοῦ κυρίου^δ ὄρα τριτῆ τῆς νικτὸς ἐγένεν σῆσμός^ε μέγας εἰς τὴν θεσσαλονίκην με ὄλων^φ ὅπου¹⁰ ἐπεκράτησεν. ὀλίγων κ(αι) ἐνόμησαν | πολῆ ὅτι ἤθελαν καταποντησθῆν.

Τὸ σημεῖωμα τοῦ χειρογράφου τῆς μονῆς Βλαττάδων παρουσιάζει κάποιες διαφορὲς ἀπὸ αὐτὸ τῆς μονῆς Προδρόμου, καθὼς ἀναφέρεται μόνο σὲ σεισμό τῆς Μεγάλης Πέμπτης, ἐνῶ ταυτόχρονα δηλώνει τὸν τόπο ὅπου ἐκδηλώθηκε, τὴν ἔντασή του («μέγας») καὶ τέλος τὴν ἐντύπωση ποὺ προκάλεσε. Ἀφορᾷ τὴ Θεσσαλονίκη ὅπου χωρὶς ἀμφιβολία θὰ ἦταν ἀκόμη ζωηρὴ ἢ ἀνάμνηση τῶν καταστρεπτικῶν σεισμῶν τοῦ 1759¹¹.

10. με ὄλον ὅπου = παρόλο που, μολοντί.

11. Γιὰ τοὺς σεισμοὺς τοῦ 1759 βλ. Κ.Δ. Μέρτζιος, Συμπλήρωμα εἰς τὰ «Μνημεῖα Μακεδονικῆς Ἱστορίας», Εἰς μνήμην Κωνσταντίνου Ι. Ἀμάντου, Ἀθῆναι 1960, σ. 65 καὶ

Ἡ ἐνθύμηση τοῦ κώδικα τῆς μονῆς Προδρόμου ἐπιβεβαιώνει τὶς παραπάνω πληροφορίες γιὰ τοὺς σεισμοὺς τοῦ 1768, ἀλλὰ καὶ τὶς ἐπαυξάνει ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ τόπου καὶ τοῦ χρόνου. Γιὰ τὸ πρῶτο ἡ μαρτυρία εἶναι ἔμμεση. Ὁ γραφέας δὲν κάνει βέβαια καμία ρητὴ ἀναφορὰ γιὰ τὸ ποῦ ἔγιναν αἰσθητοί· ὥστόσο τὸ γεγονός ὅτι τὸ σημεῖωμα περιλαμβάνεται σὲ χειρόγραφο πού, ὅσο γνωρίζουμε, δὲν ἀπομακρύνθηκε ὡς τὸν καιρὸ τῆς ἀρπαγῆς του στὰ 1917 ἀπὸ τὸ μοναστήρι τοῦ Προδρόμου μᾶς κάνει νὰ πιστεύουμε ὅτι ἀφορᾷ τὸ ἴδιο τὸ μοναστήρι καὶ τὰ γύρω μέρη, ἴσως μαζὶ καὶ μὲ τὴν πόλη τῶν Σερρῶν, περιοχὴ ἀπ' ὅπου δὲν ἦταν ὡς τώρα γνωστὲς παρόμοιες μαρτυρίες¹². Ἡ προσθήκη τοπικῶν ἐνδείξεων ἴσως θεωρήθηκε

Ι. Βαρναλίδης, Ἀναμνηστικὸν σημεῖωμα (ἐνθύμησης) περὶ τοῦ σεισμοῦ τῆς Θεσσαλονίκης τοῦ ἔτους 1759, *Μακεδονικὰ* 18 (1978) 300-303· πβ. ἐπίσης Α. Ε. Βακαλόπουλος, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 315 - 316 καὶ Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας 1430-1912* [Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη ἀρ. 61], Θεσσαλονίκη 1983, σ. 456, ὅπου ἀναφέρονται σεισμοὶ καὶ στὰ 1762. (Γι' αὐτοὺς βλ. καὶ Κ.Δ. Μέρτζιος, *Μνημεῖα Μακεδονικῆς Ἱστορίας*. [Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη 7], Θεσσαλονίκη 1947, σ. 388). Σποραδικὲς πληροφορίες ἀπὸ ἴδιες πηγές (ἐνθυμήσεις) μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ παρατηρήσουμε ὅτι οἱ σεισμοὶ τοῦ 1768 συμβαίνουν σὲ μιὰ χρονικὴ περίοδο πού χαρακτηρίζεται ἀπὸ σχετικὴ σεισμικὴ ἔξαρση στὴ Μακεδονία καὶ σὲ γειτονικὲς περιοχές. Εἶναι γνωστοὶ οἱ σεισμοὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους τὸ 1765 (Λάμπρος, *Ἐνθυμήσεις* σ. 233, ἀρ. 443, Μαραβελάκις, *Σπουδὴ* σ. 13) καὶ τὸ 1779 (Μαραβελάκις, *Σπουδὴ* σ. 14), ἐνῶ τὴν ἴδια ἐποχὴ σεισμοὺς γνωρίζει καὶ ἡ Θεσσαλία στὰ 1773 (Λάμπρος, *Ἐνθυμήσεις* σ. 240, ἀρ. 460 καὶ 461, Μαραβελάκις, *Συμβολή* σ. 53, 56). Δύο χρόνια νωρίτερα, στὰ 1766, εἶχε συμβεῖ φοβερὸς σεισμός στὴν Κωνσταντινούπολη (Σχετικὲς ἐνθυμήσεις καὶ μαρτυρίες συγχρόνων, ὅπως ὁ Καὶσάριος Δαπόντες καὶ ὁ Ἀθανάσιος Κομνηνὸς Ὑψηλάντης, βλ. συγκεντρωμένους στοῦ Νίκου Α. Βέη (Bees), *Σεισμολογικὰ ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Κωνσταντίνου-Καϊσαρίου Δαπόντε, Ἐπιστημονικὴ Τριακονταπενταετηρὶς τοῦ καθηγητοῦ Ν.Α. Κρητικοῦ (1907-1942)*, Ἀθῆναι 1944, σ. 267-271).

12. Στὴ συγγραφὴ του ὁ παπα-Συναδινὸς ἀπαριθμεῖ καὶ τοὺς σεισμοὺς μαζὶ μὲ ἄλλα δεινὰ πού ἐπλητταν τοὺς ἀνθρώπους γιὰ τὶς ἁμαρτίες τους, ἡ ἀναφορὰ ὁμως αὐτὴ ἔχει γενικὸ χαρακτήρα καὶ δὲν φαίνεται νὰ ἀντιστοιχεῖ σὲ συγκεκριμένο γεγονός, τουλάχιστο γιὰ τὶς Σέρρες καὶ τὴν περιοχὴ τους τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 17ου αἰῶνα· ἂν εἶχε συμβεῖ κάτι τέτοιο στὸν καιρὸ του, ἀσφαλῶς θὰ τὸ ἀπομνημείωνε στὸ χρονολογικὸ μέρος τοῦ ἔργου του. Παραθέτω τὸ σχετικὸ ἀνέκδοτο χωρίο ἀπὸ τὸν αὐτόγραφο κώδικα Κουτλουμουσίου 153 (ἀγιον. 3226), γιὰ τὸ κείμενο τοῦ ὁποῦ ἐτοιμάζω συνολικὴ σχολιασμένη ἔκδοση:

Ὡ ἀδελφέ μου, καὶ διατι στέλνει ὁ Θεὸς τοὺς ἀνθρώπους τόσους πειρασμοὺς καὶ τόσους κινδύνους καὶ τόσα θανατικὰ καὶ τόσα γιανγκίνια (χφ γιανγκίνια), ἤγουν ὅπου καίονται τόσα κάστρη, καὶ πολέμους καὶ αἱματοχυσίες... καὶ ἐκκλησιῶν ἀφάνισμα καὶ χωρίων ἐρήμωσμα καὶ σεισμοὶ καὶ βρονταὶ καὶ ἀστραπόκαυμα καὶ σημεῖα ἐν σιλῆνῃ καὶ ἐν οὐρανῶ... (φ 126^v - 127ⁱ).

Εἰκ. 3. Τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς καὶ τὸ ρολοῖ τὰ νεότερα χρόνια (Γ. Καφαντζίης, *Οἱ Σέρρες ἄλλοτε καὶ τώρα. Ἀφιέρωμα...* σ. 190).

ἀπὸ τὸ γραφέα περιττή, ὄχι μόνον ἐπειδὴ τὸ σημείωμα ἀναγράφηκε σὲ χειρόγραφο πὸν βρισκόταν σὲ ὀρισμένο τόπο, ἀλλὰ καὶ γιὰ ἕναν πρόσθετο λόγο: τὸ συγκεκριμένο χειρόγραφο, τὸ «Κτιτορικὸν» τῆς μονῆς Προδρόμου, προσδιόριζε ἀπὸ μόνου του σαφέστατα τὴν τοπικὴ του ἰδιαιτερότητα, κάτι πὸν δὲν συμβαίνει λ.χ. σ' ἕνα λειτουργικὸ βιβλίον, ἔτσι ὥστε νὰ καθίσταται εἴτε γιὰ τὸ γραφέα εἴτε γιὰ τὸ μελλοντικὸ ἀναγνώστη αὐτόνονη ἢ ἀπόδοση καὶ κάθε πιθανῆς μεταγενέστερης προσθήκης τοῦ τύπου ἑνὸς σημειώματος στὸν ἴδιον χῶρον¹³.

Ἡ παράλειψη τοπικῶν ἀναφορῶν δὲν εἶναι ἡ μόνη παράλειψη τοῦ γραφέα, σύμφωνα βέβαια μὲ τοὺς «κανόνες» τῶν σχετικῶν σημειωμάτων. Ἀπὸ τὴν ἐνθύμηση τοῦ κώδικα λείπουν ταυτόχρονα καὶ οἱ συνηθισμένες ἀξιολογικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὴν ἔνταση τῶν σεισμῶν καὶ γιὰ τίς συνέπειές τους. Αὐτὸ μᾶς κάνει νὰ ὑποθέτουμε πὸς οὔτε ἰδιαίτερα ἰσχυροὶ θὰ ἦταν στὴν περιοχή, ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι συνέβη στὴ Θεσσαλονίκη, ὅπου τὸ βράδι τῆς Μεγάλης Πέμπτης «ἐνόμισαν πολλοὶ ὅτι ἤθελαν καταποντισθῆν», οὔτε θὰ εἶχαν κάποιες δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις στὴν κατάσταση τοῦ μὸναστηριοῦ¹⁴.

Σχετικὰ μὲ τίς ἡμερομηνίες τῶν σεισμῶν τοῦ 1768 διαπιστώνουμε ὅτι καὶ σ' αὐτὸ τὸ σημείον ἡ ἐνθύμηση τῆς μονῆς Προδρόμου συμπληρώνει — ἄμεσα τούτη τὴ φορά — τὰ ὅσα ἦταν ἀπὸ παλιότερα γνωστά: κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Νεοφύτου τόσο πρὶν ὅσο καὶ μετὰ τὸν πιθανότατα κύριον

13. Ἡ ἐπισήμανση αὐτὴ πάντως δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει ἀπόλυτη ἀξία, ἀφοῦ κάθε χειρόγραφο τὸ χαρακτηρίζει ἡ μοναδικότητα στοὺς δροὺς καὶ τίς συνθήκες τῆς δημιουργίας ἢ στὴν ἱστορία του. Δὲν ἰσχύει, πιστεύω, ὅταν τὸ γεγονὸς πὸν μνημονεύεται στὴν ἐνθύμηση ξεπερνᾷ σὲ σημασία τὰ στενὰ τοπικὰ ὄρια. Ἀναφέρω γιὰ παράδειγμα τὸ σημείωμα τοῦ χφ ΕΒΕ 2492 (φ. 111^v), πὸν προέρχεται κι αὐτὸ ἀπὸ τὴ μονὴ Προδρόμου Σερρῶν, *Ἐπάρθη ὁ ἅγιος ναὸς τοῦ μεγαλομάρτυρος Δημητρίου ἔτους. ζ' β' (1493) ἰνδ. ιβ' μηνὶ Σεπτεμβρίῳ γ'* (βλ. A. Guillou, *Les archives de Saint - Jean - Prodrome sur le mont Ménécée* [Bibliothèque Byzantine publiée sous la direction de Paul Lemerle. Documents 3], Παρίσι 1955, σ. 193). Ἐχῶ τὴ γνώμη ὅτι τὸ σημείωμα αὐτὸ δὲν εἶναι σχετικὸ μὲ τὴ μετατροπὴ σὲ τζαμί κάποιου ναοῦ τοῦ ἁγίου στὶς Σέρρες, ὅπως ὑποστηρίχθηκε ἀπὸ τὸν P. Ş. Năsturel καὶ τὸν N. Beldiceanu, *Les églises byzantines et la situation économique de Drama, Serrès et Zichna aux XIVe et XVe siècles, JÖB 27 (1978) 276*, ἀλλὰ τοῦ περίφημου ναοῦ τοῦ ἁγίου στὴ Θεσσαλονίκη. Μὲ τὸ σχετικὸ ζήτημα προτίθεμαι νὰ ἀσχοληθῶ σὲ μελλοντικὸ μου δημοσίευμα.

14. Γιὰ τὴν ὄχι καὶ ἰδιαίτερα ἀνηρῆ κατάσταση τῆς μονῆς τὴν ἐποχὴ αὐτὴ βλ. Χριστοφόρου, *Προσκυνητάριον* σ. 45-49 (ὁ Χριστοφόρος δὲν κάνει λόγο γιὰ τὸ σεισμὸν τοῦ 1768 οὔτε καὶ γιὰ κανέναν ἄλλον) καὶ Guillou, ὁ.π. (σημ. 13), σ. 13. Ἡγούμενος τὴ χρονιά τοῦ σεισμοῦ ἦταν ὁ Γρηγόριος (βλ. Χριστοφόρου, *Προσκυνητάριον* σ. 49 καὶ Guillou, ὁ.π., σ. 15).

σεισμό τῆς Μεγάλης Πέμπτης 27 Μαρτίου συνέβησαν ἄλλοι δύο, ἀντίστοιχα στίς 23 (Κυριακὴ τῶν Βαΐων) καὶ τίς 30 τοῦ μηνὸς (Κυριακὴ τοῦ Πάσχα), πού θὰ ἀποτελοῦσαν προσεισμό καὶ μετασεισμό.

Ἔτσι ἂν ἡ ἔντασή τους δὲν προκάλεσε ἀνησυχία, πρόξενος ἐντυπώσεων θὰ πρέπει νὰ ἦταν ὁ χρόνος πού ἐκδηλώθηκαν σὲ συνάρτηση φυσικὰ μὲ τὴ διαδοχικότητά τους. Οἱ παράγοντες αὐτοὶ φαίνεται νὰ ἐπηρέασαν καὶ τὴν κατάστροφη τοῦ σημειώματος. Παρατηρώντας τὴν εἰκόνα του, ὅπως ἀποτυπώνεται καὶ στὴ διπλωματικὴ του μεταγραφὴ, μπορούμε νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι ὁ γραφέας σημειώνει ἀρχικὰ τὴν ἡμερομηνία τοῦ κυριότερου σειсмоῦ, ἐπειδὴ ὅμως στὸ μετὰξὺ θυμᾶται πὼς εἶχε προηγηθεῖ ἄλλος στίς 23, μουντζουρώνει τὴν πρώτη του γραφὴ καὶ διορθώνει τὴν πληροφορία¹⁵. Δὲν ἀποφεύγει πάντως καὶ λίγο πιὸ κάτω παρόμοιο σφάλμα, τὸ ὁποῖο ξαναδιορθώνει¹⁶. Αὐτὰ ὅλα συμβαίνουν, ἴσως ἐπειδὴ δὲν γράφει ὑπὸ συνθήκες ἡρεμίας. Ἡ χρονικὴ σύμπτωση τῶν σεισμῶν μὲ τὴν περίοδο τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδας δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ προκάλεσε συγκίνηση καὶ ταραχὴ σὲ ὅλους τοὺς χριστιανοὺς τῆς περιοχῆς, ἐνῶ ἐντελῶς ἰδιαίτερη θὰ πρέπει νὰ ἦταν καὶ ἡ ἐντύπωση ἀπὸ τὸ σεισμό τῆς Κυριακῆς τοῦ Πάσχα. Ὁ γραφέας, πού συντάσσει μάλιστα τὸ σημείωμα ὑπὸ τὴν ἄμεση ἐπίδραση αὐτοῦ τοῦ τελευταίου σεισοῦ, θὰ συμμεριζόταν, πιστεύω, τὰ αἰσθήματα τοῦ συνόλου.

Μιὰ χαρακτηριστικὴ ἰδιομορφία τῆς ἐνθύμησης, σχετικὴ μὲ τὸ χρονικὸ προσδιορισμὸ τοῦ γεγονότος πού μνημονεύεται, μᾶς κάνει νὰ ἐπιμεινουμε περισσότερο στὸ σημεῖο αὐτό. Καταρχὴν ἡ σύμπτωση τῆς ἀναφορᾶς στὴν ὥρα τοῦ κύριου σεισοῦ μὲ τὴν ἀντίστοιχη πληροφορία τοῦ σημειώματος τῆς μονῆς Βλαττάδων μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὁ γραφέας στὴ δήλωση τῆς ὥρας εἶναι ἀκριβής. Ὅπως ἦταν καθιερωμένο,

15. Δὲν διορθώνει ὥστόσο καὶ τὸν ἀριθμὸ στὸ ρῆμα τῆς πρότασης, ὁ ὁποῖος παραμένει ἐνικός, σὰν νὰ πρόκειται νὰ ἀκολουθήσει ἀναφορὰ σὲ ἕναν μόνο σεισμό· γράφει δηλ. *ἔγινι* — μὲ τὴ χαρακτηριστικὴ ἐκφορὰ τῶν βόρειων ιδιωμάτων — ἀντὶ γιὰ *ἔγιναν* ἢ *(ἐ)γίνηκαν*.

16. Οἱ ἐπάλληλες διαγραφές καὶ διορθώσεις χαρίζουν ἀναμφίβολα στὸ συντομώτατο καὶ λιτὸ κείμενο τὴ γνησιότητα τῆς ἀνθρώπινης παρουσίας, πού σὲ ἄλλες ἐνθυμήσεις φανερώναται κυρίως μὲ λεκτικὰ μέσα. Αὐτές, καθὼς καὶ ἡ λεπτομερέστατη χρονικὴ ἐνδειξη πού σχολιάζουμε στὴ συνέχεια, καθιστοῦν «διὰ γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ» ἀνιχνεύσιμο στὴν καταγραφὴ τοῦ γεγονότος τὸν χαρακτηριστικὸ «ἀπομνημονευτικὸ αὐτοματισμὸ» τῶν ἐνθυμήσεων (ὁ ὅρος ἀνήκει στὸν Ἄλκη Ἀγγέλου, *Παναγιώτης Κοδρικὰς, Ἐφημερίδες*. [᾽Ομιλος μελέτης τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Νέα Ἑλληνικὰ κείμενα. Ἐπιστάσια Κ.Θ. Δημαρᾶ], Ἀθήνα 1963, σ. 210).

τήν υπολογίζει «αλατούρκα», δηλ. με τὸ ἐπίσημο τουρκικὸ σύστημα τῆς ἐποχῆς, πού δὲν διέφερε βέβαια ἀπὸ ἐκεῖνο τῶν βυζαντινῶν χρόνων. Σύμφωνα με αὐτὸ ἡ μέρα καὶ ἡ νύχτα χωρίζονταν σὲ δώδεκα ὥρες, πού ἡ μέτρησή τους ἄρχιζε ἀπὸ τὴν ἀνατολὴ τοῦ ἡλίου γιὰ τὴ μέρα καὶ τὴ δύση του γιὰ τὴ νύχτα¹⁷. Ὅμως γιὰ τὸν τελευταῖο σεισμό, τοῦ Πάσχα, ὁ Νεόφυτος δὲν περιορίζεται στὴν ἀναφορὰ τῆς ὥρας, ἀλλὰ προσθέτει καὶ τὸ λεπτὸ κατὰ τὸ ὁποῖο ἐκδηλώθηκε. Οἱ περιπτώσεις ὅπου δίνονται τόσο λεπτομερειακὰ παρόμοιες πληροφορίες εἶναι, νομίζω, γιὰ τὴν ἐποχὴ σπανιότατες. Ἴσως μάλιστα αὐτὴ πού συναντοῦμε στὴν ἐνθύμηση τοῦ «κώδικα Α» τῆς μονῆς Προδρόμου νὰ εἶναι ἀπὸ τίς πιὸ πρώιμες. Σὲ μιὰ πρώτη καὶ ἀναγκαστικὰ ὄχι ἐξαντλητικὴ ἔρευνα ἐντοπίσαμε δύο σχετικὲς μαρτυρίες σὲ σημειώματα τῶν ἀρχῶν τοῦ ἐπόμενου αἰῶνα (1804 καὶ 1805) πού ἀφοροῦν καὶ αὐτὰ σεισμούς¹⁸. Τὸ τελευταῖο εἶναι εὐλογο, ἂν λάβουμε ὑπόψη ὅτι πρόκειται γιὰ συμβάντα πού ἐπιδέχονται — ἢ καὶ ἀπαιτοῦν — τόσο ἀκριβῆ χρονικὸ προσδιορισμό, καθὼς ἀπὸ τὴ φύση τους ἔχουν στιγ-

17. Τὸ σύστημα αὐτὸ ἔχει τὴν ἀρχὴ του πολὺ παλιότερα, στὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια, ἴσχυε σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ Μεσαίωνα, ἐνῶ ἐξακολουθεῖ νὰ διατηρεῖται ὡς σήμερα σὲ ὅλες σχεδὸν τίς ὀρθόδοξες μονές, στὸ Ἅγιον Ὄρος ἢ καὶ ἀλλοῦ. Γιὰ τὴ διαίρεση τοῦ ἡμερονυκτίου καὶ τὴν ἀρίθμηση τῶν ὥρῶν κατὰ τὴν τουρκοκρατία βλ. Α.Ι. Θαβώρης, *Τὰ ἐκφραστικὰ μέσα προσδιορισμοῦ τοῦ χρόνου τοῦ ἡμερονυκτίου στὴν ἀρχαία, μεσαιωνικὴ καὶ νέα ἑλληνικὴ* [Ἀριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς. Παράρτημα ἀρ. 2], Θεσσαλονίκη 1959, σ. 7-8, 32-33· εἰδικὰ γιὰ τίς Σέρρες πβ. καὶ Ν.Ε. Πέτροβιτς, Λαογραφικὰ σύμμεκτα Σερρῶν, *Σερραϊκὰ Χρονικὰ* 1 (1953) 113-114.

18. Στὸ πρῶτο σημείωμα, πού βρίσκεται σὲ κώδικα τοῦ Ἰασίου, διαβάζουμε: *Εἰς τα 1804 Ὀκτωμβ: 14 ἡμέρα Τρίτη, τας 8 ὥρας παρὰ πέντε μηνῶτα σεισμός μέγας εἰς τὴν Μπογδανίαν* (Λάμπρος, *Ἐνθυμήσεις* σ. 255, ἀρ. 509). Τὸ δεύτερο, ἀπὸ χειρόγραφο τῆς μονῆς Ἁγίας τῆς Ἄνδρου, ἀναφέρει: *Εἰς τοὺς 1805 Ὀκτωβρίου 20 ξημερώνοντας τῆς ἀγίας κουρᾶς ἡμέρα Παρασκευὴ ἡ ὥρα ζταῖς δύο καὶ 20 λεπτὰ τὸ πουργὸ ἐγινε συσμός...* (Λάμπρος, *Ἐνθυμήσεις* σ. 255, ἀρ. 511). Ὑποδιαίρεση μεγαλύτερη ἀπὸ τὰ λεπτά, τὸ τέταρτο τῆς ὥρας, συναντοῦμε σὲ παλιότερη ἐνθύμηση, τοῦ ἔτους 1737, ἀπὸ κώδικα τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας στὸ Βουκουρέστι: *Σήμερα Πέμπτη ὥρα τρίτη καὶ κάρτω τῆς ἡμέρας* (Λάμπρος *Ἐνθυμήσεις* σ. 223, ἀρ. 408)· αὐτὴ μόνο τὴν ὑποδιαίρεση ἀναφέρει καὶ τὸ λεξικὸ τοῦ A. da Somarera, *Θησαυρὸς τῆς ρωμαϊκῆς καὶ τῆς φραγκικῆς γλώσσας, ἤτοι λεξικὸν ρωμαϊκὸν καὶ φραγκικόν...*, Παρίσι 1709, σ. 460, λ. ὥρα. Προσθέτω ἐπίσης ἐνδεικτικὰ πὼς τὴν ἔκφραση σ' ἓνα μινούτο = «ἀμέσως» τὴ βρίσκουμε σὲ μιὰ ποιητικὴ σύνθεση πού περιλαμβάνεται στὴ *Συνοπτικὴ περίληψη τῶν ἡρωικῶν κατορθωμάτων τοῦ Νικολάου Μαυρογένη*, τυπωμένη στὸ Βουκουρέστι το 1789: *Τὸ κατόρθωμά του τοῦτο ἐν ταυτῶ σ' ἓνα μινούτο διεδόθη πανταχοῦ* (βλ. E. Legrand, *Recueil de Documents Grecs concernant les relations du Patriarcat de Jérusalem avec la Roumanie (1569-1728)* [Bibliothèque grecque vulgaire t. VII], Παρίσι 1903, σ. 351 στ. 57).

μιαῖο χαρακτήρα· ἄλλωστε ὑποπίπτουν ἄμεσα κατὰ τὴν ἐκδήλωσή τους στὴν ἀντίληψη, κάτι ποὺ δὲν συμβαίνει ἢ συμβαίνει σπανιότερα σὲ κάποια ἄλλα ἀπὸ τὰ γεγονότα ποὺ προκαλοῦν μιὰ ἐνθύμηση, ὅπως λ.χ. μιὰ κακοκαιρία ἢ μιὰ πυρκαγιά¹⁹.

Ἡ ἰδιαίτερη ἀκρίβεια μὲ τὴν ὁποία ὁ γραφέας τῆς μονῆς Προδρόμου προσδιορίζει τὸ χρόνο τοῦ συγκεκριμένου σειсмоῦ ἀποτελεῖ ἀσφαλὴ ἐνδειξη γιὰ τὸ ὅτι μποροῦσε νὰ συμβουλευθεῖ καὶ τὸ κατάλληλο ὄργανο, δηλ. ἓνα ρολόι. Αὐτὸ σημαίνει, πιστεύουμε, πὼς ἀπὸ τὸ σημεῖο ὅπου βρισκόταν τὴν ὥρα τοῦ σεισοῦ εἶχε τὴ δυνατότητα ν' ἀντικρίξει τὸ ρολοὶ τοῦ μοναστηριοῦ²⁰. ἐκεῖνο τὸ ρολοὶ ποὺ διακρίνουμε πάνω στὸ καμπανα-

19. Δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ἐξακριβωθεῖ ἂν κάποιες καὶ πόσες ἀπὸ τὶς συνηθισμένες λιγότερο ἀκριβεῖς χρονικὲς ἐνδείξεις τῶν ἐνθυμήσεων, ἐκεῖ δηλ. ποὺ ἀναφέρονται μόνον ὄρες ἢ μισές, σχετίζονται μὲ τὴ χρήση ρολοιοῦ· νομίζω πάντως ὅτι οἱ περισσότερες ἐντάσσονται στοὺς ἐκφραστικὸς τρόπους τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ χώρου — ἀφοῦ καὶ γενικότερα ὁ ὑπολογισμὸς τοῦ χρόνου συνδυάζεται μὲ θρησκευτικὲς ἀνάγκες — καὶ προέρχονται ἀπὸ τὴν παρατήρηση φυσικῶν φαινομένων. Πβ. ἐνδεικτικὰ μιὰ χαρακτηριστικὴ σκηνὴ ἀπὸ κείμενο τοῦ 16 αἰ.: *καὶ εἷς τὸν ἄλλον λέγοντες οὕτως ἀναρωτάει / τὸ πότε ἐρχεται ὁ καιρὸς ὅπου τὸ Φῶς ἐβγαίνει, / τὸν ἥλιον κοιτάζουσι τὴν ὥραν πότες ἐνι* (βλ. Σ. Καδᾶς, *Προσκυνητάρια τῶν Ἁγίων Τόπων. Δέκα ἑλληνικὰ χειρόγραφα 16ου - 18ου αἰ.*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 191, χφ. Ιβήρων 535, στ. 140).

20. Δὲν θεωροῦμε πιθανὴ τὴν περίπτωσι νὰ βασίστηκε ἡ χρονικὴ ἐνδειξη σὲ κάποιο κινητὸ ρολοὶ, παρόλο ποὺ δὲν θὰ τὴν ἀποκλείαμε ἐντελῶς. Ἡ παρουσία ἐνὸς τέτοιου ρολοιοῦ ἀναμφίβολα θὰ ἦταν περισσότερο φυσικὴ σ' ἓνα ἀστικὸ σπιτί, ὅπου καὶ θεωροῦνταν εἶδος πολυτελείας καὶ δεῖγμα πλοῦτου καὶ ἀρχοντιάς· βλ. Κ.Ν. Σάθας, *Δαπόντε, Ἱστορικὸς κατάλογος ἀνδρῶν ἐπισήμων (1700-1784)*, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη Γ', Βενετία 1872 (φωτομηχανικὴ ἀνατ.: Ἀθήνα 1972), σ. 180, ὅπου μαρτυροῦνται *ὠρολόγια κρεμαστὰ* σὲ σπίτια τῆς Πόλης γύρω στὰ 1760. [Προσθήκη: Σὲ μιὰ ἐνδιαφέρουσα ἀνακοίνωσι μὲ τίτλο: «Ὁ χρόνος στὴν παραδοσιακὴ κοινωνία», ποὺ ἐγινε τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1987 καὶ τὸ κείμενό της δημοσιεύτηκε πρόσφατα, ὅταν ἡ ἐργασία αὐτὴ βρισκόταν στὸ τυπογραφεῖο, ὁ Στ. Παπαδόπουλος ἐπισκοπεῖ πολὺπλευρα τὸ θέμα τοῦ παραδοσιακοῦ χρόνου, τῆς ὀργάνωσός του καὶ τῶν ἀντιλήψεων ποὺ συνδέονται μ' αὐτόν, ἐπισημαίνει ζητούμενα τῆς ἐρευνας καὶ διαγράφει τὶς κατευθύνσεις της· δίνει ἐπίσης πληροφορίες καὶ κάνει χρήσιμες παρατηρήσεις πάνω στὸ θέμα ποὺ εἰδικότερα μᾶς ἐνδιαφέρει, στὴ χρήση δηλ. ρολογιῶν (βλ. *Σύγχρονα Θέματα*, περ. β', χρόνος 11ος, τεύχη 35-36-37, Δεκ. 1988, σ. 239-242). Ὁ Μποζούρ, ὅπου μᾶς ὀδήγησε σχετικὴ μνεῖα τοῦ μελετητῆ (δ.π., σ. 240), ἀναφέρει γιὰ τὴν τελευταία περίπου δεκαετία τοῦ 18ου αἰ. διάθεσι μεγάλου ἀριθμοῦ ἀγγλικῶν ρολογιῶν στὴν ἀγορὰ τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας (βλ. Φ. Μποζούρ, *Πίνακας τοῦ ἐμπορίου τῆς Ἑλλάδος στὴν τουρκοκρατία (1787-1799)*, Παρίσι ἔτος VIII (1800), μετάφρασι Ε. Γαρίδη - εἰσαγωγή, ἐπιμέλεια, σχολιασμὸς Τ. Βουρνᾶ, Ἀθήνα 1974, σ. 176-179· πβ. Ν. G. Svoronos, *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, Παρίσι 1956, σ. 229). Ἄν λάβουμε ὑπόψη μας τὴν πληροφορία του πὼς ἡ ἐτήσια κατανάλωσι ἔφτανε τὰ 360 κομμάτια στὴ Θεσσαλονίκη (δ.π., σ. 176), ἀπ' ὅπου βέβαια

ριό, πίσω από τη στοά της δυτικής πλευράς του καθολικού, στην κάτω ζώνη της χαλκογραφίας που είχε τυπωθεί με θέμα τη μονή το 1761, έφτα μόλις χρόνια πριν από το σεισμό (είκ. 2)²¹. Και ίσως το ίδιο αυτό ρολόι σώζεται έως σήμερα, ένσωματωμένο στον επάνω όροφο του νεότερου καμπαναριού της μονής, το οποίο είναι κτίσμα του 1849 (είκ. 3)²². Δεν γνωρίζω πότε σταμάτησε να λειτουργεί, ωστόσο ο μηχανισμός του φαίνεται άκέραιος και σε πολύ καλή κατάσταση. Ο ζωγραφισμένος διπλός κύκλος μέσα στην περιφέρεια του οποίου περιστρεφόταν ο δείκτης του είναι σήμερα ξεθωριασμένος, ξεχωρίζουν πάντως οι γραμμές που δηλώνουν τα λεπτά²³. Η ένθymηση του Νεοφύτου μας επιτρέπει να υποθέ-

οί έμποροι θα προωθούσαν ένα μέρος και στις αγορές της ένδοχώρας, καθώς και το ότι ένα τέτοιο καταναλωτικό κοινό, που ο αριθμός του προκαλεί το θαυμασμό του Γάλλου προξένου, χρειάζεται κάμποσα χρόνια για να δημιουργηθεί, μπορούμε ασφαλώς να θεωρήσουμε το ένδεχόμενο να συμβουλευτήκε στα 1768 ο Νεόφυτος ένα ρολόι κινητό ή φορητό πολύ περισσότερο πιθανό απ' όσο το θεωρούμε πιο πάνω. Για τη διάδοση πάντως των άγγλικών ρολογιών στην Ανατολή είναι χαρακτηριστικό και το ότι τα μνημονεύει ο Καισάριος Δαπόντες ανάμεσα σε φημισμένα προϊόντα από διάφορες περιοχές στο ιδιότυπο ποίημά του *Κανών περιεκτικός πολλών έξαιρέτων πραγμάτων...* (έκδ. 1778): *Έγγλέζικη ζάχαρη και στάμπα, μπαρούτι και ναύτης δε και ναύς, και ώρα...* (βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-huitième siècle*, τ. Β', Παρίσι 1928, σ. 274).]

21. Ο Χριστοφόρος, *Προσκυνητάριον* σ. 55 αναφέρει το παλιό καμπαναριό χωρίς να κάνει λόγο για το ρολόι· γράφει ότι «πρότερον ως νάρθηξ και κωδωνοστάσιον έχρησίμευε ξύλινόν τι ίκρίωμα μετά στέγης κεραμωτής». Πιθανότατα ή ανέγερσή του συνδέεται με την οικοδομική δραστηριότητα της δεκαετίας 1750-1760 (βλ. H. Hallensleben, *Das Katholikon des Johannes - Prodromos - Kloster bei Serres, Byzantinische Forschungen* 1 (1966) 172). Για το χαρακτηριστικό του 1761 βλ. I. Djordjević - E. Kyriakoudis, *The Frescoes in the Chapel of St. Nicholas at the Monastery of St. John Prodromos near Serres, Cyrillomethodianum* 7 (1983) 168, 199, Γ. Καφταντζής, *Οί Σέρρες άλλοτε και τώρα. Αφιέρωμα* [Έκδοση του όμίλου Όρφείας Σερρών], <Θεσσαλονίκη 1985>, σ. 81-82, Ντόρη Παπαστράτου, *Χάρτινες εικόνες. Όρθόδοξα θρησκευτικά χαρακτηριστικά 1665-1899*, Αθήνα 1986, τόμος II, σ. 498-499 (άρ. 535). Τόν φίλο κ. Νίκο Ζ. Νικολάου που μου έξασφάλισε φωτοαντίγραφο της χαλκογραφίας ευχαριστώ θερμά και από τη θέση αυτή.

22. Για το νεότερο καμπαναριό και την ανέγερσή του βλ. Χριστοφόρου, *Προσκυνητάριον* σ. 55, H. Hallensleben, ό.π. (σημ. 21), 166, 173, Γ.Β. Καφταντζής, *Ιστορία της πόλεως Σερρών και της περιφέρειάς της (από τους προϊστορικούς χρόνους μέχρι σήμερα)*, τ. Α', Αθήνα 1967, σ. 246-247. Ευχαριστώ τόν κύριο Γιώργο Καφταντζή που επέτρεψε την ανάπτυξη της φωτογραφίας της είκ. 3 από τό βιβλίο του *Οί Σέρρες άλλοτε και τώρα* (βλ. σημ. 21), σ. 190.

23. Ευχαριστώ τη σεβαστή καθηγουμένη της μονής γερόντισσα Φεβρωνία που μου επέτρεψε να έχω άμεση έποπτεία του μηχανισμού του παλιού ρολογιού. Πρόκειται ασφαλώς για μηχανήμα που όχι μόνον άξίζει να μελετηθεί ιδιαίτερα σε όλα του τα χαρακτηριστικά (προέλευση, χρονολογία και τύπος μηχανισμού, τρόπος λειτουργίας κ.ά.),

σουμε ὅτι κάποιες παρόμοιες ἐνδείξεις θὰ ὑπῆρχαν καὶ στὸ παλιὸ καμπα-
ναριό, στὸ δίσκο τοῦ ρολοιοῦ τὸν ὁποῖο ἐκεῖνος εἶδε, εἴτε ζωγραφιστὸς
ἦταν εἴτε εἶχε κάποια ἄλλη μορφή²⁴.

Ἡ παρουσία ἐνὸς ρολοιοῦ στὸ μοναστήρι δὲν συνεχίζει μόνο μιὰ
παλαιότατη μοναστικὴ παράδοση²⁵, ποὺ δὲν ἔπαψε νὰ ἀνανεώνεται διαρκῶς
μὲ τὴν υἰοθέτηση τῆς καινούργιας κάθε φορὰ τεχνολογίας· ἂν σκε-
φτοῦμε ὅτι οἱ ἱστορικὲς συνθήκες ἰδίως τοῦς τελευταίους αἰῶνες τοῦ Βυ-
ζαντίου καὶ τοὺς πρώτους τουλάχιστον τῆς τουρκοκρατίας δὲν ἐπέτρεψαν
νὰ δημιουργηθεῖ καὶ σ' αὐτὸν τὸν τομέα μιὰ «τεχνολογικὴ» παράδοση
στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ὅμοια μὲ ἐκείνη ποὺ ἀναπτύχθηκε στὴ Δύση²⁶, θὰ
μπορούσαμε τότε νὰ συμπεράνουμε ὅτι τὸ ρολοὶ ποὺ συμβουλευτήκε ὁ
γραφέας τοῦ Προδρόμου εἶχε δυτικὴ τὴν προέλευση ἢ τουλάχιστον βασι-
ζόταν σὲ εἰσαγόμενη ἀπὸ τὴ Δύση «τεχνολογία»²⁷, πράγμα ποὺ δὲν εἶναι

ἀλλὰ καὶ νὰ συντηρηθεῖ γιὰ νὰ ξαναλειτουργήσει (γιὰ τὸ τελευταῖο, ὅπως πληροφοροῦ-
μαι, ἔχει ἐκδηλώσει ἐνδιαφέρον ἢ Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Καβάλας).

24. Ρολόγια μὲ τέτοια «λεπτομέρεια» δὲν ἦταν καὶ τόσο ἀσυνήθιστα τὴν ἐποχὴ αὐ-
τῆ. Ὁ ἱατροφιλόσοφος Ἰωάννης Κομνηνὸς ἀναφέρει στὸ *Προσκνητᾶριο τοῦ Ἁγίου Ὁ-
ρους*, ποὺ πρωτοτυπώθηκε τὸ 1701, ὅτι ἡ μονὴ Βατοπεδίου «ἔχει καὶ ὠρολόγιον μέγα
ἐγγὺς τῶν κατηχουμένων, ἐπὶ πύργου ὑψηλοῦ» (βλ. Ἰωάννου τοῦ Κομνηνοῦ, *Προσκνη-
τᾶριον τοῦ Ἁγίου Ὁρους τοῦ Ἀθωνος*, Ὁγδοη ἐκδοσις. Ἐκδόσεις Πανσέληνος, Ἁγιον
Ὅρος <Ἀθήνα 1984> σ. 54)· ἂν τὸ ρολοὶ ποὺ ὑπάρχει σήμερα στὴ θέση αὐτῆ εἶναι τὸ ἴ-
διο μ' ἐκεῖνο ποὺ ἀναφέρει ὁ Κομνηνός, τότε ἔχουμε ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἓνα παλαιὸ
παράδειγμα ρολοιοῦ πάνω σὲ κτίσμα ὅπου σπιειώνονται τὰ λεπτά.

25. Πληροφορίες ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ χρόνια μιλοῦν γιὰ τὴ χρῆση ρολογιῶν στὰ μο-
ναστήρια, ποὺ τὴν ἐπέβαλλαν βέβαια πρακτικὲς ἀνάγκες καὶ εἰδικὰ ἡ ρύθμιση τῆς κατα-
νομῆς τῶν ἀκολουθιῶν μέσα στὴ διάρκεια τοῦ εἰκοσιτετραώρου· μεταλλικὰ ρολόγια
χρησιμοποιοῦνται ἐκεῖ ἤδη τὸ 12ο αἰ. (βλ. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτι-
σμός*, τ. Β' Π [Collection de l'Institut Français d'Athènes 13], Ἀθήνα 1948, σ. 89 καὶ τ.
ΣΤ' [Collection... 90], Ἀθήνα 1955, σ. 79· πβ. Α.Ι. Θαβώρης, ὁ.π. (σημ. 17), σ. 31). Ἴ-
σως ἡ χρῆση τους, στὶς μονές, εἴτε τὰ βυζαντινὰ χρόνια εἴτε τὰ νεότερα, νὰ μὴν εἶναι
ἄσχετη καὶ μὲ τὸ γεγονός ὅτι αὐτὲς εἶχαν τὴν οἰκονομικὴ δυνατότητα νὰ τὰ προμηθευ-
τοῦν.

26. Γιὰ πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὰ ρολόγια καὶ τὴ χρῆση τους τὴ μεσαιωνικὴ ἐπο-
χὴ στὴ Δύση βλ. πρόχειρα S.A. Bedini, *Clocks and Reckoning of Time* στο: J.R. Strayer
(ed), *Dictionary of the Middle Ages*, τ.Γ', Νέα Ὑόρκη <1983>, σ. 457-464 καὶ U.C.
Merzbach, *Calendars and Reckoning of Time* στὸν ἴδιο τόμο, σ. 17-30, ὅπου καὶ σχετικὴ
βιβλιογραφία. Ἀξιόλογα στοιχεῖα, γενικότερες ἀποτιμήσεις καὶ πλούσια βιβλιογραφία
περιλαμβάνει καὶ τὸ βιβλίον τοῦ C.M. Cipolla, *Clocks and Culture 1300-1700*, Λονδίνο
1967.

27. Τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχω ὑπόψη μου γιὰ τὴν εἰσαγωγή τῶν ρολογιῶν στὴν Ὀθωμα-
νικὴ αὐτοκρατορία εἶναι πενιχρά. Νομίζω πάντως ὅτι θὰ μπορούσαμε νὰ θεωρήσουμε
terminus post quem γιὰ τὰ μνημειακὰ τουλάχιστον ρολόγια τῆ βασιλεία τοῦ Μουράτ τοῦ

σὲ καμιὰ περίπτωση ξένο καὶ πρὸς τὸ συνολικὸ κλίμα τῶν σχέσεων τῆς πόλης καὶ τῆς περιοχῆς τῶν Σερρών μετὰ τὴν Εὐρώπη καὶ τὶς συνακόλουθες ἐπιδράσεις ἀπὸ αὐτὴν²⁸.

Ἡ ἐξαιρετικὰ λεπτομερῆς ἀναφορὰ τοῦ χρόνου στὸ σημεῖωμα ἀπὸ τῆς μονῆ Προδρόμου συνδυάζει τὸν ἐνστικτώδη, σχεδὸν μηχανικὸ τρόπο τῆς παρατήρησης καὶ καταγραφῆς τοῦ σύγχρονα μετὰ τὸ φυσικὸ φαινόμενο ποὺ ἀπομνημονεύεται καὶ τὸ αἶτημα τῆς ἀκρίβειας στὴν πληροφόρηση, καὶ κάνει νὰ ἀποκομίζουμε τὴν ἐντύπωση ὅτι μιὰ λεπτομερῆς χρονικὴ ἐνδειξη δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ θεωρεῖται ἀπαραίτητο συστατικὸ στὴν περιγραφή τοῦ σεισμοῦ· πράγματα ποὺ ἴσως μάλιστα βρίσκονται σὲ κάποια ἀντίφραση μετὰ τὴν εἰκόνα μειωμένης ἐγγραμματοσύνης ποὺ δίνει τὸ γραπτὸ τοῦ

Γ' (1574-1596): γνωρίζουμε ἀπὸ χρονογραφικὲς πηγές ὅτι μιὰ νεωτεριστικὴ προσπάθεια τοῦ σουλτάνου αὐτοῦ νὰ εἰσαγάγει τὴ χρήση τους σύμφωνα μετὰ τὰ δυτικὰ πρότυπα σταμάτησε μπροστὰ στὴν ἀντίδραση τοῦ ἱερατείου· βλ. Δ. Β. Οἰκονομίδης, «Χρονογράφου» τοῦ Δωροθέου τὰ Λαογραφικά, *Λαογραφία* 19 (1960) 85, P. Schreiner, *Die Byzantinischen Kleinchroniken*, 1. Teil, Einleitung und Text [Corpus Fontium Historiae Byzantinae, Series Vindobodensis, Volumen XII/1, Chronica byzantina breviora], Βιέννη 1975, σ. 586 (χρονικὸ ἀρ. 79/39). Γιὰ τὴ διάδοση γενικὰ τῶν ρολογιῶν τὸν ἐπόμενον αἰῶνα εἶναι χαρακτηριστικὸς ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν μελῶν τῆς συντεχνίας τῶν ὀρολογοποιῶν, ὅπως τὸν παρέχει ὁ Ἑβλιγιὰ Τσελεμπή· βλ. G. Baer, Οἱ διοικητικὲς, οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς λειτουργίαι τῶν τουρκικῶν συντεχνιῶν (μετάφρ. ἀπὸ τὰ ἀγγλικά Α. Γαβαθᾶ) στὸ: *Ἡ οἰκονομικὴ δομὴ τῶν βαλκανικῶν χωρῶν στὰ χρόνια τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας 1500-1800* αἰ. Εἰσαγωγή - ἐπιλογὴ κειμένων Σπ. Ι. Ἀσδραχάς, <Ἀθήνα 1979>, σ. 579. Δὲν μπόρεσα νὰ συμβουλευθῶ τὸ ἄρθρο τοῦ Α. Babel, *L'horlogerie genevoise à Constantinople et dans le Levant du XVIe au XVIIIe siècle*, *Etrennes genevoises* 1927 (1926), σ. 61-74 (μνημονεύεται ἀπὸ τὸν C.M. Cipolla, ὁ.π., σημ. 26, σ. 166).

28. Γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἄνθηση στὴν πόλη καὶ τὴν περιοχὴ τῶν Σερρών καὶ τὶς ἐμπορικὲς σχέσεις μετὰ τὴ Δύση τὴν ἐποχὴ αὐτὴ βλ. Π.Θ. Πέννας, *Ἱστορία τῶν Σερρών ἀπὸ τῆς ἀλώσεως αὐτῶν ὑπὸ τῶν Τούρκων μέχρι τῆς ἀπελευθερώσεώς των ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων 1383-1913*, Ἀθήνα 1966, σ. 356 κ.έ. Στὴν πόλη ὑπῆρχε δημόσιο ρολοὶ τουλάχιστον ἀπὸ τὸ δεῦτερο μιστὸ τοῦ 17ου αἰ., ὅπως συνέβαινε τὴν ἴδια ἐποχὴ καὶ σὲ ἄλλες βαλκανικὲς πόλεις (βλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιωτὲς στὴν Ἑλλάδα*, τ. Α' 333 μ.Χ. - 1700, Ἀθήνα 1981, σ. 627 σημ. 1). Μάλιστα κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Γάλλου περιηγητῆ Robert de Dreux τὸ ρολοὶ τῶν Σερρών ἦταν ἰδιαίτερα ἐντυπωσιακό· βλ. H. Pernot, *Voyage en Turquie et en Grèce du R.P. Robert de Dreux aumonier de l'ambassadeur de France (1665-1669)*, Παρίσι 1925, σ. 93-94, γιὰ μετάφραση τοῦ σχετικοῦ κειμένου Π.Θ. Πέννας, ὁ.π., σ. 518-519, Κ. Σπανός. Ἡ Θράκη καὶ ἡ Μακεδονία τοῦ 1668 κατὰ τὸ Γάλλο Robert de Dreux, *Θρακικὰ Χρονικά* 34 (1978) 103-104 καὶ γιὰ ἀποσπάσματα Ν.Ε. Πέτροβιτς, ὁ.π. (σημ. 17) καὶ Κ. Σιμόπουλος, ὁ.π., σ. 627-628. Ἄν ἡ πληροφορία τοῦ de Dreux ὅτι χτυποῦσε τὶς ὄρες «ἀλαφράγκα» εἶναι ἀκριβῆς, δείχνει ὅτι πηγὴ τῆς προέλευσής του θὰ ἦταν ἡ Δύση. Ἄς ἀναφερθεῖ ἐδῶ ὅτι παλιὸ μνημειακὸ ρολοὶ σώζεται στὸ χωριὸ τοῦ νομοῦ Σερρών Ἄγγιστρο· βλ. Π.Θ. Πέννας, ὁ.π., σ. 519.

Νεοφύτου. Ἀποδεικνύοντας καὶ τονίζοντας ταυτόχρονα τὴν καίρια ἐκμετάλλευση τοῦ ὄργάνου τοῦ πῶς πρόσφορου γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτό, τοῦ ρολοιοῦ, ἡ ἀναφορὰ αὐτὴ μᾶς ὀδηγεῖ καὶ σὲ κάποιες τολμηρότερες ἐπιστημάνσεις: μᾶς ἐπιτρέπει δηλαδὴ παρὰ τὸ μεμονωμένο χαρακτῆρα τῆς ἀναφορᾶς νὰ ἀνιχνεύσουμε μιὰ καινούργια, μιὰ «μοντέρνα», θὰ λέγαμε, ἀντίληψη γιὰ τὸ χρόνο. Μέσα σὲ μιὰ γόνιμη ἐποχὴ ἐκπαιδευτικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς προόδου ὅπως ἦταν ὁ 18ος αἰ.²⁹ ἡ σύντομη χρονικὴ ἔνδειξη τοῦ σημειώματος γίνεται ταυτόχρονα καὶ μιὰ ἔνδειξη γιὰ τὸ βαθμὸ στὸν ὁποῖον εἶχαν ἀφομοιωθεῖ κάποιες συνήθειες μεταφερμένες ἀπὸ τὸν «πολιτισμένο» κόσμον, γιὰ τὸ βάθος μὲ ἄλλα λόγια τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ στὴ νοοτροπία τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς³⁰.

Μποροῦμε ἔτσι νὰ παρατηρήσουμε συνοψίζοντας ὅτι ἡ ἐνθύμηση τοῦ 1768, πού διασώθηκε ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ ἱεροδιακόνου Νεοφύτου στὸν «κώδικα Α» τῆς μονῆς Προδρόμου, δὲν συμβάλλει μόνον στὴ γνώση τοῦ σεισμικοῦ παρελθόντος τῆς Μακεδονίας καὶ εἰδικότερα τῆς περιοχῆς τῶν

29. Γιὰ τὴν ἐκπαιδευτικὴ κίνηση καὶ τὶς πνευματικὲς διεργασίες στὸν ἑλληνικὸ χῶρον τὴν ἐποχὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ βλ. πρόχειρα Α. Ἀγγέλου, <Πνευματικὸς βίος καὶ πολιτισμὸς 1669-1821.> Ἡ ἐκπαίδευση, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. ΙΑ', <Ἀθήνα 1975>, σ. 306-328, Λ. Βρανούσης, Ἰδεολογικὲς συγκρούσεις καὶ ζυμώσεις, στὸν ἴδιον τόμον, σ. 433-451, Κ.Θ. Δημαράς, Ὁ νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς, Ἀθήνα 1985. Γιὰ τὸν εὐρύτερον χῶρον τῆς Ὄθωμανικῆς αὐτοκρατορίας βλ. Ν. Iorga, *Tradition et innovation dans la culture des pays du Sud - Est européen*, Βουκουρέστι 1969· πβ. χαρακτηριστικὰ καὶ S. Akgün, European influence on the development of the social and cultural life of the Ottoman Empire in the 18th century, *Revue des études sud-est européennes* 21 (1983) 89-94.

30. Δὲν εἶναι βέβαια ἔξω ἀπὸ τοὺς παράγοντες ἢ τοὺς χώρους τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ, σὲ σχέση πάντοτε μὲ τὸ θέμα πού ἐξετάζουμε, οὔτε ἡ διαμόρφωση ἀστικῆς τάξης, πρόθυμης νὰ υἰοθετήσῃ ιδέες καὶ σχήματα ἀπὸ τὸ ἐξωτερικόν, οὔτε ἡ μεγάλη ἀνάπτυξη τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν (γιὰ τὸ δεύτερον βλ. Γ. Καράς, *Οἱ θετικὲς - φυσικὲς ἐπιστῆμες στὸν ἑλληνικὸ 18ο αἰώνα*, Ἀθήνα <1977>). Ἄς σημειώσουμε ἐνδεικτικὰ ὅτι χρῆση τόσο λεπτομερῶν χρονικῶν ἐνδείξεων μεταφέρουν καὶ καθιστοῦν οἰκεία στὸ ἀναγνωστικόν τοὺς κοινὸ τὰ ἡμερολόγια ἢ καλαντάρια, πού συχνὰ παρέχουν ἐπιστημονικὲς πληροφορίες μὲ τρόπο ἐκλαϊκευτικόν· βλ. συγκεκριμένα τὰ στοιχεῖα πού παρέχονται σὲ ἡμερολόγιον τοῦ 1791, Φ. Η. Ἡλιοῦ, *Προσθήκες στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία. Α Τὰ βιβλιογραφικὰ κατάλοιπα τοῦ Ἐ Legrand καὶ τοῦ Η. Pernot (1515-1799)*, Ἀθήνα 1973, σ. 229-230 (γενικότερα γιὰ τὸ εἶδος τῶν ἐντύπων αὐτῶν βλ. αὐτ., σ. 208-218). Εἶναι χαρακτηριστικόν ὅτι παρόμοιου περιεχομένου ἐπιδράσεις ἀπὸ τὴ Δύση συναντοῦμε καὶ στὸ χῶρον τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας, ὅπου προβάλλεται ἢ ἀπορρίπτεται τὸ εὐρωπαϊκὸ μηχανιστικὸ κοσμοεἶδωλον, τὸ ρολοῖ· βλ. Π. Χρ. Νοῦτσος, *Νεοελληνικὴ φιλοσοφία. Οἱ ἰδεολογικὲς διαστάσεις τῶν εὐρωπαϊκῶν τῆς προσεγγίσεων*, <Ἀθήνα> 1981, σ. 59, 75-76 (Γιὰ τὴν τελευταία ἐπισήμανση εὐχαριστῶ τὸ συνάδελφον καὶ φίλον Πέτρο Βλαχάκον).

Σερρών· την ίδια στιγμή με το πρώιμο παράδειγμα μιᾶς ιδιαίτερα λεπτομερειακῆς χρονικῆς ἀναφορᾶς τὸ ὁποῖο παρέχει ὑπαινίσσεται τὴν εὐρύτερη πολιτιστικὴ ἀλλαγὴ ποὺ συντελεῖται στὸ χῶρο τοῦ τουρκοκρατούμενου ἑλληνισμοῦ μέσα στὸ 18ο αἰῶνα³¹.

31. Τὸ θέμα εἰδικὰ τῶν ρολογιῶν καὶ τῆς χρήσης τους, ποὺ κάποιες πτυχές του ἔθιξα ἐδῶ, ἀπαιτεῖ, πιστεύω, πῶς ἐκτεταμένη τεκμηρίωση καὶ βαθύτερη διερεύνηση τόσο στὶς τεχνολογικὲς ὅσο καὶ στὶς ἰδεολογικὲς παραμέτρους του. Αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ καλύπτει τὰ ἴδια τὰ πράγματα (μηχανήματα ἢ κτίσματα), κείμενα λογοτεχνικὰ ἢ «τεχνικὰ», ἀρχαιακὲς πηγὲς τῆς ἐποχῆς (μὲ πληροφορίες λ.χ. γιὰ σχετικὴ ἐμπορικὴ δραστηριότητα), καθὼς καὶ συγκριτικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὸν εὐρύτερο χῶρο τῆς παλιᾶς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας· μόνον ἔτσι θὰ καταστεῖ δυνατό νὰ διατυπωθοῦν καὶ ἀσφαλέστερα συμπεράσματα. [βλ. καὶ προσθήκη στὴ σημ. 20.]